

FRIEDRICH REINHOLD KREUTZWALD JA TARTU

Kersti Taal

Me kõik oleme harjunud sõnapaariga Kreutzwald ja Võru. Vähem oleme kuulnud Kreutzwaldist ja Tartust. Kuigi Fr. R. Kreutzwald oli tartlane vaid ülikooliaastatel 1826–1833 ja vanaduspõlves 1877–1882, säilis tihe vaimne side Tartuga ka neljakümne nelja Võrus elatud aasta jooksul. Tartus elasid ta parimad sõbrad ja eestlastest mõttekaaslased Friedrich Robert Faehlmann, Dietrich Heinrich Jürgenson jt, siin ilmusid ta raamatud. Kõige tihedam kontakt oli tal Õpetatud Eesti Seltsiga, ainukese estofiile ja väheseid eestlastest haritlasi ühendava organisatsiooniga.

1826. aasta jaanuaris sai Kreutzwaldist Tartu Ülikooli arstiteaduskonna üliõpilane. Tartusse oli ta saabunud juba 1825. aasta lõpus, et sooritada ülikooli astumiseks vajalik eksam. Kreutzwaldi õppejõududeks olid professorid Ludvig Emil Cichorius (1770–1829), Johann Friedrich Erdmann (1778–1846), Christian Friedrich Deutsch (1768–1843), Johann Christian Moier (1786–1858) ja Gottlieb Franz Sahmen (1789–1848). Lisaks arstiteaduse loengutele kuulus Kreutzwald Karl Morgensterni (1770–1852) loenguid esteetikast, poetikast ja Nibelungidest. D. H. Jürgensoni, kellega Kreutzwald oli sõbrunenud Tallinna Kreiskoolis õppimise ajal, nõuandel astus ta korporatsiooni “Estonia”. Vanaduspõlves Tartusse naasnuna osales ta taas meelsasti “Estonia” kommersil ja lõbutses koos noortega.¹

Õpinguaastatel kasutas Kreutzwald ülikooli raamatukogu. Tarkusevaramu Toomkiriku varemetes äratas noores Kreutzwaldis aukartust. Aastaid hiljem, 1849. a kirjeldas ta oma ajakirjas “Ma-ilm ja mõnda” sealset õhustikku: “Kenad trepid viivad raamatutarvitajad üles, ja kes kogemata kauaks sinna raamatukogu hulka juhtus jääma, selle pähe läks tarkus kui ving. Noh, ei tohi seda imeks panna! Need, kes kõik need tuhanded raamatud välja mõtelnud ja üles kirjutanud, olid targemad kui meiesugused; seal võis hõlpsal kombel nii palju tarkuse auru toas lahti pääseda, et pähe hakkab.”² Säilinud laenutusraamatute andmetel laenas Kreutzwald siit 48 raamatut ja ajakirja (1826. aastal 15, 1827. a – 1 ja 1828. a – 32), millest 19 olid arsti- ja loodusteadusliku sisuga, ülejäänud ilukirjanduslikud.³ Viimased olid ülekaalus just esimesel õppeaastal. Ta luges J. Chr. Wielandi, E. Wagneri, J. G. Herderi, J. W. Goethe, J. Chr. Gottschedi,

¹ Blumberg, G. Dr. Reinhold Friedrich Kreutzwald's Leben. – Dorpat, 1904. – S. 89.

² Kreutzwald, Fr. R. Tartu vana Toompea kiriku müürid // Maailm ja mõnda. – Tallinn : Riiklik Kirjastus, 1953. – Lk. 266. – (Teosed).

³ Kudu, E. Fr. R. Kreutzwald Tartu Ülikooli Raamatukogu kasutajana. // “Kalevipoja” küsimusi. II. – Tartu, 1963. – Lk. 150–162. – (TRÜ Toim. ; 138).

P. Calderon de la Barca, E. T. A. Hoffmanni teoseid ning kirjandusteaduslikku ajakirja "Bragur".

1831. aastal, kui oli aeg hakata lõpueksamitele mõtlema, puhkesid epi-deemiad – koolera Riias ja kõhutõbi Vastseliina kihelkonnas ning Tartus. Kreutzwaldil tuli eksamiteks valmistumise asemel hakata haigeid ravima. Tartus töötas ta sõbra ja mõttekaaslase Fr. R. Faehlmanni assistendina.

Lõpueksamite – *Examen rigorosum* – esimese osa sooritas Fr. R. Kreutzwald 1832. aasta septembris, teise osa detsembris. Esimese osa õiendas ta hädavaevu, midagi polnud parata, eelnev haridus oli puudulik. Eriti kehvad oli tulemused mineraloogias, zooloogias, keemias, botaanikas ja füüsikas. Teise osa eksamist, mis sisaldas arstiteaduslikke aineid, sooritas ta märksa paremini. Üsna heaks hinnati Kreutzwaldi teadmisi anatoomias, operatsiooniõpetuses, kohtulikus arstiteaduses, lastehaigustes ja heaks füsioloogias, farmakoloogias, retsepteerimiskunstmis, sünnitusabi andmises, naistehaigustes ja üldse haigete ravimises.⁴ 5. märtsil 1833 atesteeris Tartu Ülikooli arstiteaduskond Friedrich Reinhold Kreutzwaldi kolmanda järgu arstiks.⁵ Sellise tulemusega polnud tal vähimatki lootust arstikoha saamiseks Tartus. Ta siirdus Võrru, kuhu jäi neljakümne neljaks aastaks. Side Tartuga ei katkenud.

1836. aastal hakkas Tartus ilmuma liberaalse haritlaskonna poolt väljaantav nädalaleht "Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Ehst- und Kurland's Geschichte, Geographie, Statistik und Literatur", mille üheks eesmärgiks oli kaasa aidata Venemaa Läänemere provintside mineviku ja oleviku paremale tundmaõppimisele.⁶ Kreutzwaldist sai "Inlandi" aktiivne kaastööline ja levitaja Võrus. "Kuna on tunda puudust kõigile nõuetele vastava Baltimaade kohta käiva ajaloolise teose järele, siis tunnistab iga isamaasõber tänuga meie päevil olevaks läinud ajaloo uurimist ja sellega seotud materjalide kogumist tulevase ajaloo jaoks, mida küllaltki näitab kasvav osavõtmine selleks otstarbeks pühendatud ajakirjast "Das Inland" kirjutas ta selle esimesele toimetajale prof Fr. G. v. Bungele (1802–1897) 1837. aastal⁷. Ise avaldas ta siin üle kümne pikema kirjutise eestlaste kommetest, uskumustest ja pärimustest: "Ueber einige festliche Gebräuche bei den Esten",⁸ "Einiges über Aberglauben, Sitten und

⁴ EAA f. 402, n. 2, s. 13436, l. 6–7, 10–11.

⁵ EAA f. 402, n. 2, s. 13436, l. 30.

⁶ Das Inland, 1836, 1. Jan., Nr. 1, Sp. 3.

⁷ Kreutzwald Bungele [25. II. 1837.] // Kirjad Fr. R. Faehlmannile, D. H. Jürgensile ja teistele 1833–1866. – Tallinn: Eesti Raamat, 1976. – Lk. 256. – (Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus; 1. kd.). – Edaspidi: Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 1. kd.

⁸ Ueber einige festliche Gebräuche bei den Esten // Das Inland, 1837, 24. März, Nr. 12, Sp. 193–200; 23. Juni, Nr. 25, Sp. 409–410; 7. Juli, Nr. 27, Sp. 457–460.

Sagen der Esthen,⁹ Beitrag zur Mythologie der Esthen”,¹⁰ “Andeutungen über die in den Ostseeprovinzen häufig vorkommende Pferdeseuche”¹¹ jm. 1846. aastal ilmusid “Inlandis” K. Friedholdi varjunime all Kreutzwaldi saksakeelsed luuletused “Das Vaterhaus”, “Die Zeit des Gesanges”, “Die Poesie der Esthen”¹² jt. Aastatel 1837–1843 läkitas ta ajakirjale arvukalt (hiljem vaid üksikuid) teateid elust Võrus: muusika- ja näiteringi asutamisest ja tegevusest, külalisnäitetruppide esinemisest, kontsertidest, linna koolidest ja koolioludest, rahvatikust, aastalaadast, eesti raamatute lao avamisest Steini kaupluses, kindralkuberneril külastuskäigust; kirjutas tänavavalgustuse sisseseadmise vajadusest ja alkoholi kahjulikkusest; jagas nõuandeid leetrite, sarlakite ja loomataudide ravimiseks ning nälgihäda leevendamiseks (kuidas põdrasamblast leiba teha ning mida kasutada loomasööda aseainena). Taolised rahva tegelikku elu kajastavad lood polnud kõigile meeltemööda ja nii oli Kreutzwaldil nende kirjatööde pärast võimumeestega sekeldusi.¹³ Oma tähtsamad “Inlandi”-artiklid avaldas Kreutzwald hiljem ka eesti keeles “Ma-ilm ja mõnda”-s.

1838. aastal asutati Tartus Õpetatud Eesti Selts (ÕES). Üheksateistkümmne asutajaliikme hulgas olid ka Kreutzwaldi eestlasest sõbrad Fr. R. Faehlmann ja D. H. Jürgenson. Fr. R. Kreutzwald liitus Õpetatud Eesti Seltsiga 18. jaanuaril 1839 peetud aastakoosolekul. Samal aastal astusid seltsi ka tema sõbrad Guido von Liphart (Vastseliina mõisnik) ja Johann Jakob Nocks. ÕES sai Kreutzwaldi näol aastakümneteks aktiivse liikme, kes seltsi tegevusele oma kirjatööde ja läkitustega ning hiljem Tartus elades ettekandekoosolekutest osavõtuga kogu hingest kaasa aitas.

Üsna pea pärast liikmeks saamist tegi selts Kreutzwaldile ülesandeks kirjutada maarahvale viinajoomise kahjulikkust selgitav raamat.¹⁴ Töö nõudis suurt pingutust – Kreutzwald polnud ju harjunud eesti keeles kirjutama. “Wina-

⁹ Einiges über Aberglauben ... // Das Inland, 1837, 13. Okt., Nr. 41, Sp. 687–690; 1837, 20. Okt., Nr. 42, Sp. 703–706.

¹⁰ Beitrag zur Mythologie der Esthen // Das Inland, 1838, 2. März, Nr. 9, Sp. 129–133.

¹¹ Andeutungen über die in den Ostseeprovinzen häufig vorkommende Pferdeseuche // Das Inland, 1838, 20. Juli, Nr. 29, Sp. 449–453.

¹² Das Vaterhaus // Das Inland, 1846, 26. März, Nr. 13, Sp. 315; Die Zeit des Gesanges // Das Inland 1846, 26. Febr., N. 9, Sp. 213–214; Poesie der Ehsten // Das Inland, 1846, 11. Juni, Nr. 24, Sp. 578.

¹³ Suits, G. Kreutzwaldi kaastööst “Inlandis” ja ta sekeldustest ametivõimudega 1843. aastal. // Eesti Teaduste Akadeemia Aastaraamat. I. – Tartu ; Tallinn, 1940. – Lk. 210–220.

¹⁴ Sitzung der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat, am 10. Mai // Das Inland, 1839, 30. Aug., Nr. 35, Sp. 558.

katk”, eeskujuks H. D. Zschokke “Branntweinpest”, ilmus Õpetatud Eesti Seltsi väljaandel 1840. aastal.

1840. aastal pöördus Liivimaa Üldkasulik Ökonoomiline Sotsieteed ÕES-i poole ettepanekuga hakata välja andma eestlastele mõeldud ajakirja, et trükisõna abil nende majanduslikku olukorda parandada. Kreutzwaldile idee meeldis, sest tema arvates jäi ÕES-i poolt väljaantavast kalendrist, kooliraamatust ja mõnest brošüürist maarahva harimiseks liialt väheks. 25. septembril 1840 pani ta Võrus kirja ja läkitas ÕES-ile kavandatava perioodilise väljaande “Maarahva Nõuandja” sihid ja tähtsamad teemad: “Selle lehe tendents peaks ilmingimata puudutama maarahva kogu olukorda, nähtavale tooma tema paljud hädad ja vääriti seatud asjakorraldused, ühtlasi aga ka kätte juhatama säärased abinõud, mida talupoeg omast väest tarvitusele võtta suudab”.¹⁵ Hea sõnaga meenutas ta kaks aastakümnet varem ilmunud O. W. Masingu “Maarahva Nädalalehte” – kui üks mees suutis vähese toetusega lehte neli aastat välja anda, siis ei tohiks seltsi ühendatud jõududele ajakirja asutamine ja väljaandmine üle jõu käia.

Kreutzwaldi soov oli, et “Maarahva Nõuandja” ilmuks iga kahe nädala tagant, kuu alguses ühe poogna ja kuu keskel poole poogna mahus. Toimetuse asupaigana nägi ta Tartut, kuna siin olid Õpetatud Eesti Selts, tsensor ja trükikoda. Kreutzwald oli nõus enda peale võtma lehe alalise kaastöölise ja äärmisel juhul ka kaasväljaandja kohustused. Ta pidas otstarbekaks korraldada lehe levitamiseks kirikute juures ettetellimist ning rahvahariduse edendamiseks pühapäeviti koolimajades ettelugemisi.¹⁶ D. H. Jürgenson oma 4. oktoobri kirjas Kreutzwaldile ei jaganud sõbra optimismi: “Sinu ettepanek maarahvale ajakirja välja anda leidis üleüldist heakskiitmist, kuid asjatundjate kinnitust mööda pole selle väljaandmiseks kõrgemalt poolt luba loota, sellepärast peab laps teise nime saama ja teisel kujul publikumi ette astuma”.¹⁷ Kreutzwaldi pakutud ajakirja kava oli arutusel seltsi 2. oktoobri 1840 koosolekul ning küsimusega lubati edaspidigi tegelda,¹⁸ kuid väljaandmiseni ei jõutudki. 1841. a andis Faehlmann Kreutzwaldi ajakirja jaoks mõeldud kirjutised üle ÕES-ile. Kaks aastat hiljem,

¹⁵ Kreutzwald Õpet. Eesti Seltsile [25. IX 1840.] // Fr. Kreutzwaldi kirjavahetus. 1. kd. – Lk. 400–401.

¹⁶ Samas. – Lk. 401.

¹⁷ Jürgenson Kreutzwaldile [4. X. 1840.] // Fr. R. Kreutzwaldi irjavahetus. 1. kd. – Lk. 353.

¹⁸ Sitzung der gelehrten Esthnischen Gesellschaft zu Dorpat, am 2. Oct. // Das Inland, 1840, 27. Nov., Nr. 48, Sp. 763.

1843. a ilmus ÕES-i väljaandel Kreutzwaldi “Sipelgas”,¹⁹ kus autor soovis rahvast pimedusest päästa ja paremat elukorda kätte juhatada. Ta kirjutas kokkuhoidlikkusest; laste kasvatamisest; leiva tegemisest põdrasamblast; hobuste muhktõvest; sellest, et külm vesi on kõige parem tervise hoidmise viis ning Ameerika avastamisest. Kogumiku ilukirjandusliku osa moodustasid luuletused.

1839. a asutas Õpetatud Eesti Selts Tartus eestikeelsete raamatute kesklaod, et neid müüa maarahvale. D. H. Jürgensoni juhtimisel asuti innukalt tööle, kuid juba aasta pärast andis ta suure töökoormuse tõttu asjaajamise üle ÕES-i esimehele anatoomia professor Alexander Hueckile. 25. aprillil 1839 kirjutas Kreutzwald Jürgensonile mõttest asutada Tartu eeskujul ladu Võrru. Ta oli juba rääkinud ka sealse kaupmehe ja raehärra Gustav Steiniga, kes olnud kohe nõus võtma raamatute komisjonimüügi enda peale ja ei nõudnud isegi ÕES-i saadetud raamatute eest protsenti. Pisematest raamatutest lubanud Stein lina-kauplemise juures mõne tosina rahvale kauba peale kinkida. Varem kasutanud ta selleks puhuks üksnes maarahva kalendrit. Kreutzwald oli nõus kontrolli äri üle enda peale võtma. Ta soovis, et Jürgenson juba järgmisel seltsi koosolekul tema soovid teada annaks ja saadaolevatest raamatutest mõned Võrru saadaks.²⁰ Jürgenson vastas talle 29. aprillil, et: “Eestikeelsete raamatute filiaalladu on meile kõigile väga meeltnööda ja varsti (umbes 8–10 päeva pärast) võin ma Sind saadetusega tülitada ...”²¹ ÕES-i vaimustusega alustatud töö kandis vilja ning 1840. aastal asutati laod veel Tallinnas, Pärnus, Kuressaares, Paines, Haapsalus, Viljandis ja Rakveres.²²

Kreutzwald asus agaralt raamatuid müüma, kuid probleemid ei lasknud end kaua oodata nagu võib lugeda tema 31. juuli 1839. a kirjast Jürgensonile: “Muidu on suurematel raamatutel on siin vähe minekut, sest siinsete eestlaste vaesus vaevalt lubab ühe paberrubla või koguni rohkem ühe ajaviiteraamatu eest ohverdada.”²³ Nii tuli osa raamatuid ostjate puuduse tõttu Tartusse tagasi saata, samas aga nõutud raamatuid juurde tellida. Mõnda varem ilmunud raa-

¹⁹ Sipelgas. Essimene jaggo // Välja antud Marahva kele ja kirja koggoduse polest. – Tartu: H. Lakmann, 1843.

²⁰ Kreutzwald Jürgensonile [25. IV 1839.] // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 1. kd. – Lk. 306.

²¹ Jürgenson Kreutzwaldile [29. IV 1839.] // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 1. kd. – Lk. 307.

²² Puksov, Fr. Eesti raamatute levitamisest XIX sajandi keskel // Eesti Kirjandus, 1933, nr. 3, lk.108.

²³ Kreutzwald Jürgensonile [31. VII 1839.] // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 1. kd. – Lk. 318.

matut polnud enam saada. Kuna Võrus oli isikuid, kes raamatuköitmisega lisa teenisid, siis soovis Kreutzwald, et saadetakse köitmata raamatuid.

Majanduslikku kasu eestikeelsete raamatutega kauplemine ei toonud, aga ka korralagedus asjaajamises ja A. Hueck'i surm 1842 aasta suvel sundisid ÕES-i mõtlema raamatukauplemise lõpetamisele. Kreutzwald otsustas siiski jätkata. "Pärast raehärra Steiniga peetud läbirääkimist tahan ma ka sel aastal raamatute müümise asja enda peale võtta ja nimelt ainuüksi armastusest maarahva vastu, kelle käekäik mul südame lähedal seisab, mitte aga kohustusest Õpetatud Eesti Seltsi vastu. [...] Oleks aga hea minekuga, rahvale meelepärasemaid raamatuid igal ajal varuks olnud, oleks läbimüük veelgi märksa tõusnud",²⁴ põhjendas ta oma soovi kirjas Faehlmannile 1843. a jaanuarist. Kolm aastat hiljem, 1845. aasta lõpp-aruannet saates oli ta sunnitud tõdema, et viimasel ajal oli müük soiku jäänud ja palus Faehlmannil otsustada, kas jätkata või ei.²⁵ Enamus ladudest lõpetas oma tegevuse 1844.–1845. aastal. Küllap oli see armastus maarahva vastu, mis sundis Kreutzwaldi raamatumüüki jätkama 1864. aastani. 25 aastases perioodist kokkuvõtet tehes kirjutas ta ÕES-i sekretärile Woldemar Schultzile, et veerandsaja aasta jooksul pole lugejate hulk suurenenud ja endiselt annavad kalender ja lauluraamat igal aastal poole läbimüügist.²⁶ Kokku müüdi Võrus 25 aasta jooksul raamatuid 3632 rubla 29½ kop. hõbedas eest.

Elades Võrus oli Kreutzwaldil raske osaleda Õpetatud Eesti Seltsi ettekandekoosolekutel (on teada, et ta viibis 1839., 1840., 1841. ja 1844. aasta aastakoosolekul). Ta suhtles seltsiga kirja teel ning tema läkitusi loeti koosolekutel ette. Nii saatis ta 1841. a. rahvalaule ja märkmeid Vastseliina kihelkonna muististe kohta, 1842. a vanade eesti rahvarõivaste kirjelduse, 1844. a 28 eesti rahvalaulu koost saksakeelse tõlkega, 1846. a kuradijutte. Üsna palju oli teateid kalmete väljakaevamistest, kus Kreutzwald ise sageli osales. 1849. aastal läkitas ta ülevaate A. Wareliuse raamatust "Beiträge zur Kenntniss Finnlands in ethnographischer Beziehung" (ilmus 1848. a Peterburis), milles leidis, et uurimusest ilmnevad äärmiselt huvitavad kokkupuutepunktid soomlaste ja eestlaste elu-olu kohta. Eriti üllatas Kreutzwaldi muistendite sugulus.²⁷ Ta saatis ka

²⁴ Kreutzwald Faehlmannile [6. I 1843.] // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 1. kd. – Lk. 51

²⁵ Kreutzwald Faehlmannile [5. I 1846.] // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 1. kd. – Lk. 141.

²⁶ Kreutzwald W. Schultzile 10. veebr. 1864 // Kirjad A. H. Neusile, E. Sachssendahlile ja teistele 1847–1866. – Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1956. – Lk. 467. – (Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus ; 2. kd.). – Edasipidi: Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 2. kd.

²⁷ Kreutzwald Õpet. Eesti Seltsile [23. IV 1849.] // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 1. kd. – Lk. 407–412.

arvustusi Õpetatud Eesti Seltsi väljaandel ilmunud kalendrite kohta (1844). 1853. aasta 18. jaanuariks saadetud kirjas oli ta pahane sõna "Estnisch" kasutamise üle. Aasta varem ilmunud ÕES-i Toimetistes oli esimees Carl Reinthal taas kasutanud "Ehstnisch" vormi, kuigi vahetult pärast seltsi asutamist oli kokku lepitud kasutada "Estnisch".²⁸

1850. aasta 18. jaanuaril loeti ette Kreutzwaldi "Sõbratervitus Õpetatud Eesti Seltsile Tartus tema asutamispäevaks 18. jaanuaril 1850".²⁹

1841. aastal valiti Kreutzwald ÕES-i eesti keele õigekirja korraldava komitee koosseisu. Kreutzwaldist sai aktiivne uue kirjakeele eest võitleja ja selleks kasutas ta ära ka seltsi võimalusi. Kuna aastakoosolekutel oli tavaliselt kõige rohkem osalejaid, siis saatis Kreutzwald oma arvustused eesti keele alaste üllitiste kohta seal ettelugemiseks. 1847. aastal kritiseeris ta J. Fr. Helli eesti keele ortograafiat.³⁰

Liikmetel oli kaunis komme kinkida Õpetatud Eesti Seltsile raamatuid. Koosoleku protokollide põhjal on kindlalt teada, et Kreutzwald saatis seltsile oma üllitatud "Wagga Jenowewa ajalik elloæg" ja "Ue aasta sowimine" (1843. a), "Teejuhataja Ämma-kooliliste õppetuse-jures" (1852), "Der Ehsten abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten von Johann Wolfgang Boecler. Mit auf die Gegenwart bezüglichen Anmerkungen beleuchtet von Dr. Fr. R. Kreutzwald" (1854) ja "Söda" (1855). Ta täiendas seltsi raamatukogu ka teiste publikatsioonidega. Nii kinkis ta 1840. aastal W. Chr. Friebe "Handbuch der Geschichte Lief-, Ehst- und Kurlands", 1844. aastal rootsiaegseid trükiseid ning raamatu "Theuer-Dank oder die grossthalen Maximilian". 1845. aastal sai selts Kreutzwaldi vahendusel Guido von Lipharti varanduse oksjonilt ostetud raamatuid. 1846. aastal on ta raamatukogule kinkinud kaks pärgamentürikut. Sageli soovitas ta seltsil omandada väärtuslikke raamatuid, näit. A. Castréni "Vorlesungen über die Finnische Mythologie" ja "Reiseerinnerungen aus den Jahren 1838–1844".³¹ Kirjas akadeemik Peter Koeppenile avaldas Kreutzwald lootust, et ehk õnnestub akadeemikul mõjutada Peterburi Teaduste Akadeemiat saatma oma väljaannetest ühe eksemplari Õpetatud Eesti Seltsi raamatukogule. Iseäranis oluliseks pidas ta väljaannet "Beiträge zur Kenntniss des Russischen

²⁸ Kreutzwald Õpet. Eesti Seltsile [13. I 1853.] // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 1. kd. – Lk. 415–419.

²⁹ Kreutzwald Õpet. Eesti Seltsile [Enne 18. I 1850] // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 1. kd. – Lk. 412–414.

³⁰ J. Fr. Helli kirjutised ilmusid eelkõige kalendrites, kuid ortograafia jättis Kreutzwaldi meelet soovida. — K. Taal.

³¹ Kreutzwald W. Schultzile [4. I 1854.] // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 2. kd. – Lk. 429–430.

Reichs”³² mis ilmus akadeemia kulu ja kirjadega K. E. von Baeri ja Gr. von Helmerseni väljaandel 1837. aastast. Vastukirjas teatas Koeppen, et ÕES hakkab saama “Bulletin de la Classe historico-philologique de l’Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg”³³.

Kuigi Kreutzwaldil oli Võrus suur isiklik raamatukogu, ei piisanud sellest mitmekülgsete huvide rahuldamiseks ja nii pöördus ta sageli Õpetatud Eesti Seltsi raamatukogu poole. 1856.–1882. a laenutatud raamatute registreerimise päeviku andmetel sai ta siit lugemiseks 1859. a septembris Fr. R. Faehlmanni käsikirja “Mein Streit mit Nolcken”.³⁴ Üllatuslikult laenas ta seltsi raamatukogust isegi oma üllitisi. Näiteks võttis ta 1875. a lugemiseks “Wagga Jenowewa ...”, “Kilplaste imewärklikud, wäga kentsakad, maailmas kuulmata ja tänini veel üleskirjutamata jutud ja teud”, “Ma-ilm ja mõnda”. 1877. a laenutati talle K. Eckermanni “Lehrbuch der Religionsgeschichte und Mythologie der slawischen oder serbischen Stämme. Für Lehrer, Studierende und die obersten Klassen der Gymnasien”, 1879. a “Suomi”, 1880. a G. H. Merkeli “Die Vorzeit Livlands”, “Tarto- ja Võro-marahva kalender” 1837, 1838, 1839. 1881. a juulis “Kalevipoja”.³⁵ Need polnud kindlasti ainsad raamatud, mida ta ÕES-i raamatukogust laenas. Enne 1856. aastat laenusraamatud puuduvad ja võimalik, et ka hiljem ei kantud kõiki laenutusi sisse. Emil Sachssendahli sekretäriks oleku ajal palus Kreutzwald tihti endale raamatuid saata, raamatutest oli juttu ka kirjavahetuses Fr. R. Faehlmanni, D. H. Jürgensoni, W. Schultzi, Th. Beisega. Nii selgub 22. veebruari kirjast E. Sachssendahlile, et 1850. aastal sai ta lugemiseks ÕES-i liikme professor F. Kruse raamatu “Ur-geschichte des Estnischen Volkstammes und der Kaiserlich Russischen Ostseeprovinzen Liv-, Esth- und Curland überhaupt”. Hinnang raamatule oli hävitav: “Mina olen — niisuguse õnne osaliseks saab see raamat kindlasti harva! — kogu selle kuiva kõrbe peaaegu äärest ääreni läbi rännanud ja nähtavasti on mind seejuures ainult minu kaameliloomus püstijalu hoidnud.”³⁶ Pärast selliseid piinu soovis ta saada Teaduste Akadeemia väljaandes ilmunud akadeemik E. Kuniki arvamust kõnealuse teose kohta.

³² Kreutzwald Koeppenile [21. X 1849] // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 1. kd. – Lk. 469.

³³ Koeppen Kreutzwaldile 4. nov. 1849 // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 1. kd. – Lk. 471.

³⁴ EAA f. 2569, n. 1, s. 30, l. 6.

³⁵ EAA f. 2569, n. 1, s. 32, l. 33, 42, 43, 46, 50, 51.

³⁶ Kreutzwald Sachssendahlile [22. II 1850.] // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 2. kd. – Lk. 240.

Õpetatud Eesti Seltsi esimeste aastakümnete suursaavutuseks jäi “Kalevipoja” väljaandmine. Seltsi 18. jaanuari 1839. a koosolekul kõneles Friedrich Robert Faehlmann Kalevipoja muistenditest. Samal koosolekul esines ka G. Schultz-Bertram, kes emotsionaalses esinemises ütles “Andkem rahvale eepos ja ajalugu, ning kõik on võidetud! Teise jaoks on materjali küllalt olemas, esimese jaoks kogudem veel.”³⁷ Pärast Faehlmanni surma pöördus ÕES Kreutzwaldi poole palvega, et ta viiks töö eeposega lõpule. Kreutzwaldi hooleks jäi ka Faehlmannile järelhüüde kirjutamine. See ilmus 1852. a ÕES-i Toimetistes³⁸. 29. aprillil 1850 vastas Kreutzwald sekretär Emil Sachssendahlile: “Kui Teie *Kalevipojale* kedagi paremat kokkuseadjat ei leia, tuleb minul nõus olla, igatahes aga peate Teie selle jaoks minule kõik materjalid kätte andma.”³⁹ Ta palus küll saata endale kõik Faehlmannist maha jäänud materjalid, kuid samas teadis ta hästi, et suur osa Kalevipoja muistenditest oli veel üles kirjutamata. Ta palus sekretäril pöörduda järgmisel koosolekul liikmete poole üleskutsega, et nad tuletaksid meelde ja paneksid kirja, mida Faehlmann oli Kalevipojast rääkinud. “Kalevipoja” esimese trüki eessõnas põhjendas Kreutzwald oma nõustumist järgmiselt: “Ma ei tohtinud mitte tagasi lükata seda austavat ettepanekut juba hea asja enda pärast, mille edendus mu südamel ei seisnud mitte vähem kui kellelgi teisel Õp. Eesti Seltsi liikmel. Pealegi teadsin ma, et olin vastu võtnud mõnegi teenimatu auavalduse Seltsilt,⁴⁰ mille sihtide heaks ma seni mitte nii palju polnud teinud, kui võrd minult õigustatud oldi nõudma.”⁴¹ Järgnev aastakümme tõi Kreutzwaldile palju tööd, muret ja pahameelt, sest eepose väljaandmine ei edenenu kaugeltki nii nagu ta soovis. Pärast seda kui tsensor oli käsikirja oluliselt kärpinud, leidis Õpetatud Eesti Selts võimaluse selle väljaandmiseks teadusliku publikatsioonina. “Kalevipoeg” ilmus koos saksakeelse tõlkega Õpetatud Eesti Seltsi Toimetistes 1857.–1861. aastal.⁴²

³⁷ [G. Schultz-Bertram], [Ettekanne Kalevipoja kohta Õpetatud Eesti Seltsi koosolekul oktoobris 1839.] // Muistendid Kalevipojast / E. Laugaste, E. Normann. – Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1959. – Lk. 102.

³⁸ Kreutzwald, [Fr.R.] Dr. Friedrich Robert Faehlmann's Leben // Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft, 1852, Bd. 2, H. 4, S. 4–5. – Edaspidi: Verhandlungen.

³⁹ Kreutzwald Sachssendahlile [29. IV 1850] // Fr. R. Kreutzwaldi kirj vahetus. 2. – Lk. 249–250.

⁴⁰ Ilmselt pidas ta silmas eelmisel aastal auliikmeks valimist. – K. Taal.

⁴¹ Kreutzwald, Fr. R. “Kalevipoja” I trüki eessõna // Maailm ja mõnda. Tallinn / Fr. R. Kreutzwald. – Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1953. – Lk. 327. – (Teosed).

⁴² Kalevipoeg : eine estnische Sage / verdeutscht von Carl Reinthal [und G. Schultz] // Verhandlungen, 1857–1861, Bd. 4, H. 1–4; Bd. 5, H. 1–2/3.

Huvist seltsi hea käekäigu vastu muretses Kreutzwald ka selle väljaannete pärast. Nii kirjutab ta 1853. a Sachssendahlile: “Kui vaimsed ja materiaalsed jõud iganes lubaksid, siis peaks Selts püüdma iga aasta ühe “Toimetuste” vihu avaldada.”⁴³ Kuu aega varem oli ta tagasihoidlikult kurtnud: “Minul oma sedapuhku seotud kätega oleks küll vaevalt võimalik veeringukest lisada, kui aga Teil materjalist nappus peaks tulema, võin ma ju oma kirjutist pihkva eestlaste⁴⁴ kohta pisut tahuda ja lihvida, nii et seda augutäiteks võiks tarvitada.”⁴⁵ Tegelikuses kujunes Kreutzwaldi kaastöö seltsi väljaannetele tähelepanuväärivaks. Ta avaldas Toimetistes mitu mahukat rahvaluulealast tööd, näiteks: “Ueber den Charakter der Estnischen Mythologie”,⁴⁶ “Der dankbare Fürstenson. Estnisches Volksmärchen”,⁴⁷ “Reval’s ältester Name Lindanisse, vom estnischen Standpunkte beleuchtet”⁴⁸ jmt.

Õpetatud Eesti Selts ei saanud küll kurta liikmete vähesuse üle, kuid selliseid inimesi, kes oleks olnud suutelised eesti rahva heaks töötama, polnud kuigi palju. Kreutzwald püüdis ka seltsile uusi liikmeid leida. Kirjades sekretär Emil Sachssendahlile pakkus ta sageli uusi liikmekandidaate – 29. jaanuaril 1850 oli soovitatuks Võru pastor Julius Kolbe (1820–1850), kes võeti liikmeks 8. märtsi koosolekul.⁴⁹ Seltsi tuleviku pärast südant valutades kirjutab ta 12. jaanuaril 1853: “Endise presidendi ametist lahkumise [Carl Reinthal – K. T.] ja uue [Gustav Moritz Santo – K. T.] valimise asjus olen mina ükskõikne, kuid väga nõrkadel jalgadel seisev selts ise on mulle südamelähedane. Tema võlgneb tänu oma olemasolemise eest auväärsetele meestele, jumal teab, miks ta edeneda ei taha, kuna ometi teised seltsid meie provintsidest kõik õilmitsevad. Muretsege – nagu ma juba hiljuti tähendasin – kirjavahetaja-, au-, ja maksjaid jne. Liikmeid. Selleks, et seal, kus teod puuduvad, vähemalt nimekirigi paradeerida võiks. [...] Kõrvale jättes parema valiku teen ma ettepaneku kirjavahetajaliikmeks võtta: Wiedemann ja Neus Tallinnast, Karell, Pirogov, Baer jt.

⁴³ Kreutzwald Sachssendahlile 15. märtsil 1853 // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 2. – Lk. 310.

⁴⁴ Mittheilung über Volkslieder bei den im Pleskauschen Gouvernement angesiedelten Esten, nebst einer Beilage mit Liederproben // Verhandlungen, 1848, Bd. II. H. 2, S. 43–62.

⁴⁵ Kreutzwald Sachssendahlile [23. II 1853] // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 2. – Lk. 304.

⁴⁶ Verhandlungen, 1850, Bd. II, H. 3, S. 36–50.

⁴⁷ Verhandlungen, 1859, Bd. II, H. 3, S. 74–93.

⁴⁸ Verhandlungen, 1854, Bd. II, H. 1, S. 46–47.

⁴⁹ Kreutzwald Sachssendahlile [29. I 1850.] // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 2. kd. – Lk. 234.

Peterburist. [...] Viimased võiksid ka auliikme nime kanda. Kuramaalt võiks härra pastor Kallmeyer'i samuti kirjavahetaja-liikmeks vastu võtta. Isegi kõrgele ekstsellentsile Tartus [üliskooli kuraator Gustav von Craffström — K. T.] võiks audiplomi kaela määrada. Vaadake ometi, kuidas teised seltsid sedavärki asju ajavad ja käige Teiegi nende hea eeskuju järele.”⁵⁰ Kõik peale Pirogovi valiti ÕES-i liikmeks, pole teada, kas tema kandidatuuri üldse arutatigi. Kui seltsi juhatus Kreutzwaldi soovitusi kuulda võttis, jagas ta oma heameelt sõpradega. “Minulegi tegi see südamlikku rõõmu, et ÕES mu ettepaneku arvesse võttis ja Karelli auliikmeks nimetas. Praegu on tema võib-olla ainus nii kõrgel kohal olev eestlane, kelle süda oma rahva vastu on endiselt soojaks jäänud ...”,⁵¹ kirjutas ta sõbrale, keeleteadlasest akadeemikule A. Schiefnerile, kes samuti oli Kreutzwaldi soovitusel saanud ÕES-i liikmeks (1854). Kreutzwaldi soovitusel võeti liikmeteks ka Philipp Karelli õepojad: ratsakaardiväe nooremarsst Friedrich Enghoff ja õuenõunik arst Gustav Hirsch (1859), kes aitasid Peterburis “Kalevipojale” ettetellijaid leida. Uute liikmete leidmine polnud sugugi kerge nagu võiks eelneva põhjal arvata. Kurvastusega pidi Kreutzwald tõdema: “Aegajalt olen ma püüdnud uusi liikmeid värvata, mis mul aga kuidagi korda ei taha minna. Harilikult põigeldakse kõrvale järgmiste sõnadega: “Mina ei oska eesti keelt ja kogu asi huvitab mind väga vähe.””⁵² Eesti keele oskust pidas aga Kreutzwald liikmelisuse eeltingimuseks. “Oleksin ma president või oleks mul üldse ÕES-s midagi ütelda, siis määraksin ma vastuvõtmise tingimuseks, et ainult säherdusi koolmeistreid võib vastu võtta, kes oma emakeelt kirjutada mõistavad”,⁵³ oli Kreutzwaldi seisukoht, mille ta tegi 1865. a teatavaks ÕES-i vastvalitud esimehele Johannes Engelmannile. Seistes hea seltsi liikmete arvu suurendamise eest, polnud Kreutzwaldil sugugi ükskõik, keda vastu võeti. Arst Alexander von Rennenkampff (1807–1857; sai liikmeks novembris 1852), keda tundis ülikooliaastatest ning pidas kaunis nürimeelseks ja upsakaks, puhul leidis Kreutzwald, et selts peaks lähemalt järele vaatama, kellele ta diplomi

⁵⁰ Kreutzwald Sachssendahlile 12. jaan. 1853 // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 2. kd. – Lk. 299–300.

⁵¹ Kreutzwald Schiefnerile [19. V 1859.] // Fr. R. Kreutzwaldi ja A. Schiefneri kirjavahetus 1853–1879. – Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1953. – Lk. 103. – (Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus ; 3. kd.). – Edaspidi: Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 3. kd.

⁵² Kreutzwald Sachssendahlile [26. V 1853.] // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 2. – Lk. 318–319.

⁵³ Kreutzwald Engelmannile [27. IX 1865] // Kirjad J. Hurdale, J. Kölerile, C. R. Jakobsonile ja teistele 1862–1882. – Tallinn: Eesti Raamat, 1979. – Lk. 338–339. – (Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus ; 6. kd.). – Edaspidi: Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus, 6. kd.

kirjutab.⁵⁴ 15. märtsil 1853 päris ta Sachssendahlilt seltsiga liitunud õuenõunik Sengbuschi kohta.⁵⁵

Kui ÕES-i tegevuse esimestel kümnenditel jäi Kreutzwald seltsis tehtavaga enam-vähem rahule, siis 1850. aastate teisel poolel muutus ta kriitilisemaks, eriti pärast esimehe Gustav Moritz Santo ja sekretär Emil Sachssendahli enneaegset surma 1856. aastal. Nii kurtis ta 1858. a kevadel Woldemar Schultzile: “Sellel taimekesel puudub juba kaua aega tarvilik hoolitsemine, üksikud vähesed jõud ei suuda lagunemist enam kaua ära hoida: mida omavaheline tüli nõnda virgalt külvab, see kasvab üle öö lopsakaks umbrohuks, mis kidura taime varem või hiljem lämmatab ja lämmatama peab. [...] Praegusel viisil ei suuda selts kaua hingitseda, selles asjas olen ma sinuga ühel nõul. [...] Headest jõududest ei ole Tartus kindlasti puudust, kas aga osavat mütsitegijat leitakse, kes niisuguse peakatte valmistada võiks, kuhu kõik need pead alla mahuksid, see on küsimus, mida ma mitte vastata ei suuda.”⁵⁶ ÕES-i tegevust kritiseerides kirjutab ta 17. jaanuaril 1865 Jakob Hurdale: “Kui tahetakse rahvasse mõjuda, siis peab meie Selts olema nagu Soome Kirjanduse Selts Helsingis, kes rahva heaks elab ja töötab.”⁵⁸

Kreutzwald ei suutnud mõista Õpetatud Eesti Seltsi taganemist rahvavalgustuslikust tegevusest ning suunda teadusseltsiks, mis süvenes 1870. aastatel. Eeltoodu oli ilmselt põhjus, miks ta algatas eesti rahvusest haritlasi koondava Eesti Kirjameeste Seltsi (EKmS) asutamise. Seltsi asutamiskoosolekul 1872. aastal Tartus valiti Kreutzwald aupresidendiks. EKmS-i esimene president Jakob Hurt põhjendas seda kui tänu ja tunnustust töö eest, mida Kreutzwald oli eesti rahva heaks teinud.⁵⁹ Vastuolude tõttu seltsis loobus Kreutzwald 1881. a aupresidendi kohast ning astus seltsist välja. See oli C. R. Jakobsoni pooldajatele suur kaotus, sest Kreutzwaldist eeskuju võttes oli lahkujaid rohkem kui esialgu arvati.

Kreutzwald oli veel “Vanemuise” seltsi ja Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi liige ning kuulus veel arvukatesse seltsidesse väljaspool Tartut.

⁵⁴ Kreutzwald Sachssendahlile [24. XI 1852] // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 2. kd. – Lk. 296.

⁵⁵ Kreutzwald Sachssendahlile 15. märtsil 1853. // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 2. kd. – Lk. 310.

⁵⁶ Kreutzwald W. Schultzile [27. V 1858.] // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 2. kd. – Lk. 453–454.

⁵⁸ Kreutzwald Hurdale 17. jaan. 1865 // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus, 6. kd. – Lk. 88.

⁵⁹ Tuglas, Fr. Eesti Kirjameeste Selts // Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1958. – Lk. 70. (Teosed ; 5. kd.).

Eriarvamused ja terav kriitika mitme juhtivtegelase aadressil ei mõjutanud ÕES-i liikmete üldist lugupidavat suhtumist Kreutzwaldisse. 1849. a jaanuaris, 10 aastat pärast seltsi astumist, valiti ta auliikmeks. Audiplomiga koos saadeti talle järgmise sisuga kiri: “Tema kõrgeaususele härra dr. Kreutzwaldile Võrul. Tartu Keiserliku Ülikooli juures asuv kõigekõrgemalt poolt kinnitatud Õpetatud Eesti Selts, tunnustades Teie mitmekülgseid teeneid Seltsile, nimetas Teie kõrgeaususe oma 19. jaanuaril a. c. peetud peakoosolekul auliikmeks ja saadab Teile siinjuures diplomi koos palvega Seltsile edaspidigi mitte keelata oma osavõttu ja heasoovlikkust ning samuti mitte oma literaarseid selgitusi ja uurimusi.”⁵⁷ Kui 1852. aastal tähistati suure pidulikkusega Tartu Ülikooli taas-avamise 50. aastapäeva, usaldati Õpetatud Eesti Seltsi tervituse kirjutamine Kreutzwaldile. “Tarto Alma materile Wiekümne aasta lõppetuse rõemo-pühhal Sel 12. Teetsembril 1852. Ütleb tänno ja sowib õnne Eestima-kele- ja kirja-koggoduse nimmel Fr. Kreutzwald” ilmus nii eesti kui saksa keeles.⁵⁸ Kreutzwaldi 50. sünnipäeval sõitsid esimees G. M. Santo, E. Sachssendahl ning W. Schultz juubilari Võrru õnnitlema, kaasas ÕES-i auaadress. 1858. a kevadel saatis selts Kreutzwaldile õnnitlused tema arstiameti 25. aastapäevaks. 1866. aastal üritas Õpetatud Eesti Selts Tartu õpperingkonna kuraatori kaudu Kreutzwaldile eluaegset pensioni taotleda. Rahvahariduse ministeerium seda taotlust ei rahuldanud.⁵⁹ Süüdi oli ilmselt selts ise, sest ei järginud pensioni taotlemise reegleid. Kui Fr. R. Kreutzwald pärast Tartusse kolimist 1877. a novembris tuli seltsi ettekandekoosolekule, pidas esimees prof Leo Meyer tema auks lühikese kõne. Ta väljendas suurt rõõmu auliikme Tartusse elama asumise üle ja avaldas lootust, et Kreutzwald hakkab koosolekutel käima, rikastades sel moel oma kogemustega ÕES-i.⁶⁰ Silmas pidades Kreutzwaldi lähenevat 75. sünnipäeva, õnnitles Meyer 13. detsembri 1878. a koosolekul kõrgeaulist liiget ning lubas ka juubelpäeval seltsi nimel tervitused üle anda. Kohalolijad austasid juubilari

⁵⁷ Õpet. Eesti Selts Kreutzwaldile [27. I 1849] // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 1. kd. – Lk. 405–406.

⁵⁸ Tarto Alma materile Wiekümne aasta lõppetuse rõemo-pühhal Sel 12 Teesembril 1852. Ütleb tänno ja sowib õnne Eestima-kele- ja kirja-koggoduse nimmel Fr. Kreutzwald. – Tartu, 1852. = Gratulations-Gedicht zur funfzigjährigen Jubelfeier der Kaiserlichen Universität Dorpat am 12. December 1852. Dargebracht von der gelehrten Ehstnischen gesellschaft in Dorpat in Ehstnischen Versehen von Dr. Friedrich Kreutzwald. Frei in’s Deutsche übersetzt von Carl Reinthal. – Dorpat, 1852.

⁵⁹ EAA f. 2569, n. 1, s. 82, l. 10-12.

⁶⁰ 446. Sitzung der gelehrten estnischen Gesellschaft am 2. (14.) November 1877 // Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft 1877. – Dorpat, 1878. – S. 118. – Edaspidi: Sitzungsberichte.

püstitõusmisega.⁶¹ Õpetatud Eesti Seltsiga oli seotud Kreutzwaldi elu viimane olulisem sündmus – 1882. aasta mais esindas ta seltsi Peterburis dr Philip Karelli 50. ametijubelil.

1882. aasta 2. septembri koosolekul oli Leo Meyer sunnitud teatama Õpetatud Eesti Seltsi vanima, väga teeneka liikme surmast. Ta meenutas Kreutzwaldi eelkõige kui “Kalevipoja” koostajat.⁶² 1904. aasta 18. jaanuari aasta-koosolekul pidas ÕES-i esimees Wolfgang Schlüter Kreutzwaldi 100. sünniaastapäeva mälestuskõne.⁶³ Samal aastal ilmus ÕES-i Toimetistes Gustav Blumbergi kirjutatud Kreutzwaldi elulugu.⁶⁴ Kreutzwaldi käsikirjadest ja tema biograafia koostamisest rääkis Gustav Blumberg juba ÕES-i koosolekul 7. novembril 1884. aastal. Kreutzwaldi 100. sünniaastapäeva puhul kinkis Alexis Kreutzwald Õpetatud Eesti Seltsile isa portree, mille oli maalinud Johann Nepomuk Hueber.⁶⁵

Huvitavalt iseloomustas Kreutzwaldi ÕES-i üks teenekamaid liikmeid professor Richard Hausmann, kes Võrus sündinuna (1842. a) mäletas teda juba lapsepõlvest. 1913. aastal kirjutas ta: “Kreutzwald ei olnud oma kasvult lühike ja näis oma kõhnuse tõttu ehk pikemgi. Oli noorena kühnus, õlgadest kitsas, rind sissevajunud, juuksed hõredad, kuid mitte kiilaspäine. Iseloomult kergesti haavuv, enesesse sulgunud, oli sõjajalal paljude inimestega, sarkastiline, sellest hoolimata teiselt poolt heatahtlik, abivalmis. Arstina veidi liialdav, seletas meelsasti haigust raskemana, kui see oli, küllalt südametunnistuse järgi. Oli meeeldi naiste seltskonnas, nendega tuli paremini toime kui meestega. Sisemiselt kirglikult äge. Palju virgutust ta ometigi väikeses linnas ei saanud, kus tal ei olnud muud kui kurnav töö ja peale selle kirjanduslikud harrastused. Sellest hoolimata säilitas ta imelise vaimse värskuse. Tal oli suur kirjavahetus. Ta töötas väga kiiresti ja tegi tööd öösiti. Ta tundis oma väärtust.”⁶⁶

⁶¹ 457. Sitzung der gelehrten estnischen Gesellschaft am 13. (25.) Decbr. 1878 // Sitzungsberichte 1878. – Dorpat, 1879. – S. 205.

⁶² 492. Sitzung der Gelehrten Estnischen Gesellschaft am 2. (14.) September 1882. // Sitzungsberichte 1882. – Dorpat, 1883. – S. 170–173.

⁶³ Rede des Präsidenten Dr. W. Schlüter zur Erinnerung an den 100-jährigen Geburtstag R. Fr. Kreutzwalds. – Sitzungsberichte 1904. – Jurjew(Dorpat), 1905. – S. 17–27.

⁶⁴ G. Blumberg. Dr. Reinhold Friedrich Kreutzwald's Leben // Verhandlungen, 1904, Bd. 21, H. 1, S. 69–90.

⁶⁵ Rede des Präsidenten Dr. W. Schlüter zur Erinnerung an den 100-jährigen Geburtstag R. Fr. Kreutzwalds // Sitzungsberichte 1904. – Jurjew(Dorpat), 1905. – S. 19.

⁶⁶ Eesti Kirjandusmuuseum EKLA f. 157, 147:4.

Tartu kui tekkiva eesti intelligentsi ja rahvusliku liikumise keskpunkt jäi Kreutzwaldile unistuste linnaks kogu Võrus elatud aja. Kuigi Tartusse sõiduks polnud aega, oli ta muusadelinna sündmustega hästi kursis. 1853. aasta aprillis kirjutas ta Emil Sachssendahlile: “Sinu Tartu uudiste-koti eest minu südamlikum tänu! Need huvitavad mind väga, sest üks pisitilluke küünlajupike hoopis heledamini näikse kiirgavat kui suured valgusallikad.”⁶⁷ Kahjuks pole lähemalt teada, miks lükkas Kreutzwald 1850. aastal tagasi pakkumise asuda Tartusse eesti keele lektori ja eestikeelsete raamatute tsensori kohale. Üheks põhjuseks võis kindlasti olla madal palk, millele viitab oma kirjas ka A. H. Neus: “Kui kahju, et Tartu lektoraat ja veel enam eesti raamatute tsensori palk või tasu nii vilets on; täiesti arusaadav, et teie seda kohta vastu ei otsustanud võtta.”⁶⁸

Kreutzwaldi ligemale pool sajandit kestnud osalemine Õpetatud Eesti Seltsi tegevuses – “Kalevipoja” koostamine, tema artiklid ja kirjad, ettepanekud, kriitika ning südamevalu seltsi saatuse pärast – kõik see moodustab olulise osa ÕES-i esimese poolsajandi ajaloost. Vaevalt oleks Kreutzwald suutnud seltsi abita “Kalevipoega” välja anda.

⁶⁷ Kreutzwald Sachssendahlile [7. IV 1853.] // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 2. kd. – Lk. 314.

⁶⁸ Neus Kreutzwaldile [14. II 1851.] // Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. 2. kd. – Lk. 125.